

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет психології

Кафедра філософії, соціології та релігієзнавства

## БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему: «Соціально-філософські та етичні погляди в епоху Середньовіччя»

Студентки IV курсу, групи ФЛ-41

спеціальності 033 Філософія

Томишинець М.І

Науковий керівник:

к. філос. н, доцент Гайналь Т.О

Національна шкала: \_\_\_\_\_

Університетська шкала: \_\_\_\_\_

Оцінка ECTS: \_\_\_\_\_

Члени комісії: \_\_\_\_\_

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ - 2025 рік

## ЗМІСТ

|                                                                                                                   |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                        | 3  |
| Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження середньовічної філософії.....                                | 6  |
| 1.1. Історичний контекст розвитку середньовічної філософської думки....                                           | 6  |
| 1.2. Періодизація середньовічної філософії.....                                                                   | 9  |
| 1.3. Методологія дослідження середньовічних філософських текстів.....                                             | 15 |
| Розділ 2. Основні соціально-філософські концепції середньовіччя.....                                              | 18 |
| 2.1. Християнська соціальна доктрина та її вплив на середньовічне суспільство.....                                | 18 |
| 2.2. Концепція "двох градусів" Августина Блаженного.....                                                          | 20 |
| 2.3. Соціально-політичні погляди Томи Аквінського.....                                                            | 23 |
| Розділ 3. Етичні вчення середньовічної філософії.....                                                             | 27 |
| 3.1. Християнська етика як основа середньовічного морального вчення.....                                          | 28 |
| 3.2. Проблема добра і зла в середньовічній філософії.....                                                         | 29 |
| 3.3. Концепція свободи волі та моральної відповідальності.....                                                    | 31 |
| 3.4. Етичні погляди представників схоластики.....                                                                 | 32 |
| 3.5. Спадщина середньовічної етики в епоху Відродження.....                                                       | 34 |
| Розділ 4. Вплив середньовічної філософії на подальший розвиток етичної думки.....                                 | 38 |
| 4.1. Трансформація середньовічних етичних концепцій у філософії Нового часу та німецькій класичній філософії..... | 38 |
| 4.2. Актуальність середньовічної етики для вирішення сучасних моральних проблем.....                              | 42 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                     | 51 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....                                                                               | 53 |
| ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....                                                                                   | 57 |

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** Середньовіччя стало визначним періодом у становленні філософської та етичної думки, сформувавши засади сучасних моральних та соціальних концепцій. Саме тоді зародилися уявлення про справедливість, моральний обов'язок, співвідношення релігії та раціонального пізнання. Вплив цих ідей простежується у правових системах, соціальних інститутах та етиці поведінки. Дослідження цього періоду допомагає краще зрозуміти еволюцію суспільної свідомості та її значення в сучасному світі.

Соціально-філософські та етичні концепції Середньовіччя є ключовими для аналізу інтелектуального розвитку того часу. Значну роль відіграли уявлення про духовність, моральну відповідальність і суспільні відносини. Філософські й етичні традиції цього періоду значно вплинули на розвиток науки, освіти та культури, формуючи фундаментальні принципи мислення. Філософи прагнули пояснити природу людської душі, її взаємодію з божественним началом, а також обґрунтувати ідеї про вищу справедливість і доброчесність. У центрі дослідження перебувають основні концепції середньовічних мислителів, які мали безпосередній вплив на формування соціально-філософських та етичних норм того часу.

Особлива увага зосереджується на розгляді взаємозв'язку між релігійними та філософськими ідеями, їхньому впливу на суспільну мораль та адаптації до конкретних історичних умов. Важливою є також оцінка актуальності цих концепцій у сучасному науковому дискурсі.

**Метою дослідження** є впорядкування соціально-філософських та етичних ідей Середньовіччя, їхньої ролі у формуванні світогляду європейської цивілізації та визначення їхнього впливу на подальший розвиток філософської думки. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. розгляд теоретико-методологічних засад дослідження середньовічної філософії;
2. вивчення основних соціально-філософських та етичних концепцій, аналіз їхнього взаємозв'язку з релігійними вченнями;

### 3. визначення впливу цих ідей на суспільство та обґрунтування їхньої значущості в контексті історичного розвитку.

Стан наукової розробки даної тематики охоплює аналіз наукових джерел і праць дослідників, що вивчали середньовічну філософію та етику. Окремо розглядаються класичні праці мислителів того часу та їхні тлумачення у сучасній науковій літературі. Провідні ідеї Середньовіччя знайшли своє вираження в працях таких мислителів, як Августин Аврелій, Боецій, Тома Аквінський, Ансельм Кентерберійський, Іоанн Скот Еріугена та ін. Августин Аврелій у своїй етичній концепції наголошував на провідній ролі Божої благодаті у процесі морального вдосконалення людини, розглядаючи зло не як субстанцію, а як відсутність добра.

Центральною в його вченні є ідея «града Божого» як ідеального суспільного устрою, що протиставляється «граду земному» — спільноті, заснованій на любові до себе [1]. Український філософ Іван Бичко, аналізуючи вчення Августина Аврелія, акцентує увагу на глибинному поєднанні неоплатонізму з християнською мораллю у його філософії, зокрема на трактуванні людської волі як ключового чинника морального вибору [2]. Тома Аквінський у своїй соціальній філософії розвиває ідеї природного закону, гармонії віри й розуму, а також ієрархії буття. Він стверджує, що суспільний порядок має бути відображенням божественного порядку, а держава — слугувати загальному благу [3].

Дослідниця Кушаковська Н. зазначає, що Тома Аквінський здійснив синтез аристотелізму та християнства, водночас впроваджуючи раціональні підстави в богословське осмислення етики [4]. Боецій у трактаті «Утіха від філософії» осмислює проблему зла й страждання в контексті божественного передбачення, а також вводить важливе розрізнення між вічністю Бога і часом людини, підкреслюючи моральну автономію особистості [5]. Філософ Руденко П. підкреслює, що Боецій у своїй філософській поезії зумів передати трагічність людського буття в умовах історичної нестабільності, при цьому зберігаючи вірність стоїчній доброчесності [6].

**Методи дослідження.** Для досягнення мети дослідження застосовувалися різноманітні методи. Зокрема, метод історико-філософського аналізу дозволив здійснити ретельний огляд та оцінку основних соціально-філософських і етичних концепцій Середньовіччя.

Метод порівняння використовувався для аналізу впливу релігійних і філософських ідей на суспільні норми та мораль. Класифікація концепцій дозволила впорядкувати ідеї та розглядати їх в контексті конкретних історичних умов. Також було застосовано метод системного підходу, що дозволив вивчити взаємозв'язки між філософськими течіями та їх вплив на суспільну думку.

**Результати дослідження** можуть бути використані у викладанні філософії, етики, історії філософської думки, а також у подальших наукових розвідках, присвячених соціально-філософським проблемам. Практична значущість отриманих висновків полягає у їхньому застосуванні для аналізу сучасних етичних та соціальних викликів.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (який містить певну кількість найважливіших праць).

## **Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження середньовічної філософії**

### **1.1. Історичний контекст розвитку середньовічної філософської думки**

Затвердження християнства як домінуючої релігії на початку IV століття сприяло формуванню нового світоглядного бачення, в основі якого лежало уявлення про реальність, створену за образом і подобою духу. Саме на цьому фундаменті починає розвиватися середньовічна філософія, головним змістом якої стає духовно-ідеалістичне пояснення буття. Оскільки найдосконалішою духовною сутністю вважається Бог, теологія посідає найвищу позицію серед інших галузей знання, які їй підпорядковуються. В умовах панування релігійних догм філософія розглядалася як "служниця богослов'я" та мала підтверджувати основи християнського віровчення за допомогою раціональних аргументів [7].

Однією з основних рис тогочасного світогляду є теоцентризм. Це означає, що активне творче начало переміщується від природи до Бога, який постає над світом. Єдиною істинною реальністю є лише Бог, адже він вічний, незмінний і незалежний, будучи джерелом усього існуючого. Головним засобом пізнання істинного буття вважається віра, яка не є простою передачею знань, а потребує особистого духовного зусилля.

Ще однією визначальною характеристикою середньовічного світосприйняття є ідея духовності, що виходить за межі суто релігійного значення. У цей період формується уявлення про людину як про істоту, перш за все, духовну, а не лише тілесну. Людина розглядається як центр суперечностей між небесним і земним, між святістю і гріховністю. Вона, з одного боку, є вінцем божественного творіння, а з іншого – джерелом зла, оскільки носить у собі диявола.

Середньовічна думка також передбачає дуалістичне сприйняття світу: існує справжній, божественний світ і тимчасовий, гріховний земний світ.

Формування середньовічної філософії розпочинається з етапу апологетики, головною метою якої було захист і поширення християнського віровчення через критику античної спадщини. Видатним представником цього

періоду був Квінт Тертулліан (160 – 229 рр.), який стверджував про принципову несумісність філософії з християнським вченням. Саме йому належить відома теза: "Вірую, бо це абсурдно". На перший погляд, цей вислів може здатися нелогічним, але він відображав кризу античного світу, що вимагала радикальних змін у свідомості. Християнство, яке проповідувало любов до ближнього і рівність усіх перед Богом, суперечило традиційним уявленням про соціальну ієрархію, особливо щодо відносин між рабами та їхніми власниками.

Хоча апологети захищали християнство в умовах, коли воно ще не було домінуючою релігією, уже наприкінці III – на початку IV століття воно стало державною вірою Римської імперії. Це викликало необхідність систематизації догматичних положень, зокрема концепції Святої Трійці. Важливу роль у цьому процесі відіграли видатні богослови, відомі як "отці церкви", серед яких особливо вирізнялися Григорій Назіанин, Василій Великий, Григорій Нисський та Августин Блаженний.

Період діяльності цих мислителів отримав назву патристики (від лат. "pater" – батько). Августин Блаженний, найвідоміший представник західної церкви, розробив систематизовану концепцію християнського світогляду, спираючись на ідеї платонізму. Він досліджував питання людської душі, добра і зла, історичного розвитку та сенсу життя. У своїх працях "Про місто Боже" та "Сповідь" він наголошував на гріховності людства, вважаючи зло наслідком вільного вибору людини, а не помилкою Бога. Людина сама обирає гріховний шлях, порушуючи божественний порядок. Зло, за його думкою, не є самотійною сутністю, а лише спотворенням добра [8].

Подальший розвиток середньовічної філософії відбувався у рамках схоластики (від грец. "schola" – школа), що виникла у монастирських освітніх закладах та згодом поширилася на університетське навчання. Головна мета схоластики полягала в раціональному поясненні християнського віровчення, особливо в доведенні існування Бога. Вважалося, що істина вже міститься у Святому Письмі, а завданням філософії є лише її логічне обґрунтування. У цьому контексті велика увага приділялася логіці Арістотеля.

Однією з головних проблем схоластичної думки була дискусія про універсалії – загальні поняття. Середньовічна філософія поділилася на два напрями: номіналізм та реалізм.

Номіналісти (від лат. "nomen" – ім'я) вважали, що реальне існування мають лише конкретні предмети, а загальні поняття є лише назвами. Цю позицію підтримували Росцелін, Дунс Скот та Вільям Оккам.

Реалісти, навпаки, спиралися на вчення Платона та стверджували, що універсалії мають самостійне існування, незалежне від конкретних речей. Серед їхніх представників виділялися Іоанн Скот Еріуген та Ансельм Кентерберійський. Догма про Трійцю ставала одним із ключових питань у цій суперечці: номіналізм ставив під сумнів єдність Бога в трьох особах, що могло загрожувати церковному вченню.

Вершини схоластична філософія досягла у працях Томи Аквінського (1225-1274), який адаптував учення Арістотеля до християнської доктрини. Його головна праця, "Сума теології", обґрунтовувала можливість гармонійного співіснування науки та віри. Він розмежовував "істини розуму", що належать до сфери науки, та "істини одкровення", які стосуються теології. Водночас між ними не може бути протиріччя, оскільки обидві походять від Бога.

Тома Аквінський запропонував п'ять доказів існування Бога:

1. Все, що рухається, має першоджерело руху – Бога.
2. Усі речі мають причину, отже, повинна існувати перша причина – Бог.
3. У світі все існує з певною необхідністю, яка походить від Бога.
4. Досконалість речей визначається абсолютним мірилом – Богом.
5. Весь світ має цільове призначення, що вказує на існування Бога як вищої мети.

Таким чином, середньовічна філософія, розвиваючись у межах богослов'я, мала на меті утвердження християнських догм, систематизацію віровчення та обґрунтування його раціональними засобами.



## 1.2. Періодизація середньовічної філософії

Основним етапом у становленні філософської думки стала середньовічна філософія, що охоплює період приблизно з V до XV століття. У Західній Європі його початком традиційно вважають 476 рік, коли занепала Західна Римська імперія. У цей час панівною соціально-економічною системою стає феодалізм, а основною ідеологічною силою – християнська релігія, яка проникає у всі сфери суспільного життя. Філософські погляди доби ґрунтуються на релігійному світогляді, а їхнім основним принципом є теоцентризм – переконання, що першоосновою всього сущого є Бог та його воля. Середньовічна думка поділяє світ на дві частини: божественну, справжню, та земну, тимчасову й гріховну. Ця концепція простежується протягом усього періоду середньовічної філософії, який можна умовно розділити на кілька стадій: апологетику (II–III ст.), патристику (III–VIII ст.), схоластику (IX–XIII ст.) та містицизм (XIII–XV ст.).

Апологетика. Початковий етап формування середньовічної філософії отримав назву апологетики (від грец. *apologia* – захист). У той час християнство ще не було загально визнаною релігією та часто зазнавало переслідувань. Представники апологетики прагнули обґрунтувати істинність нової віри, спростовуючи нападки з боку язичницької культури та філософії. У своїх творах вони розглядали ключові богословські та світоглядні питання: природу Бога, процес створення світу, сутність віри та її співвідношення з розумом [9].

Апологети поділилися на дві групи у своєму ставленні до античної філософії. Прихильники першого напрямку, серед яких Юстин Мученик (бл. 100–165), Афінагор (II ст.), Климент Олександрійський (150–215) та Оріген (185–254), вважали, що античні мислителі частково наблизилися до істини, однак остаточно вона була розкрита лише в особі Христа. Вони пропонували використовувати філософію як допоміжний інструмент для роз'яснення християнських догматів.

Натомість інші апологети, зокрема Квінт Тертулліан (бл. 155–220), категорично відкидали вплив античної культури. Вони вважали, що язичницька філософія лише спотворює істину та є марною для духовного розвитку.

Тертулліан наполягав, що шлях до спасіння лежить не через розумові міркування, а через віру, самопізнання та аскетизм.

Патристика. Наступний етап середньовічної філософії, що тривав з II до VII століття, отримав назву патристики (від лат. *pater* – батько). Він представлений працями християнських мислителів, відомих як «отці церкви». Важливу роль у формуванні цього напрямку відіграли Тертулліан, Августин Блаженний та інші богослови.

Один із ключових принципів патристики – пріоритет віри над розумом. Це добре ілюструє вислів Тертулліана: «Вірю, бо це абсурдно». Ця концепція відображає тогочасну кризу раціонального мислення в умовах занепаду Римської імперії [10].

Августин Блаженний, адаптуючи платонізм до християнської теології, запропонував інтерпретацію платонівського світу ідей як думок Бога, що існують до створення світу. Людина пізнає ці ідеї через сприйняття речей, проникаючи в божественний задум. У своїй праці «Сповідь» він розвинув поняття внутрішнього світу особистості, що стало важливим для подальшого розвитку європейської філософії. Також Августин розробив концепцію часу, поділивши його на три складові: майбутнє (очікування), теперішнє (увага) та минуле (пам'ять). Ці ідеї згодом знайшли відгук у філософії XX століття.

Схоластика. Схоластика (IX–XV ст.) – філософська традиція, що поєднала релігійні догмати з раціональним аналізом та формально-логічними методами. Вона отримала назву від латинського слова *scholastikos* (учений), оскільки була тісно пов'язана зі шкільною освітою при монастирях і університетах.

У розвитку схоластики виділяють два періоди:

1. **До XII століття** – домінування ідей Августина та неоплатонізму.
2. **XIII–XV століття** – розквіт схоластики завдяки працям Томи Аквінського (1225–1274), який адаптував учення Арістотеля до християнської теології. Його концепція отримала назву томізму.

Важливу роль у поширенні арістотелізму в Європі відіграли арабські мислителі, такі як Аверроес (1126–1198) і Авіценна (980–1037). Через арабську та

візантійську традицію європейські вчені XIII–XV століть відновили інтерес до античної філософії.

Тома Аквінський запропонував концепцію ієрархії буття, яка включала:

- **Мінеральний рівень** (форми існують лише як зовнішня характеристика речей);
- **Рослинний світ** (форма виражена у вигляді рослинної душі);
- **Тваринний рівень** (тварини наділені чуттєвою душею);
- **Людину**, яка має розумну безсмертну душу.

Важливим питанням схоластики була суперечка між **номіналістами** та **реалістами** щодо природи загальних понять. Реалісти вважали, що загальні ідеї існують реально, незалежно від речей, тоді як номіналісти стверджували, що вони є лише іменами, створеними людським розумом. Ця дискусія стала однією з центральних у середньовічній філософії.

### **Філософія епохи Відродження: основні риси та гуманізм**

Епоху Відродження ми розглядатимемо як культурно-філософський рух, що припадає на завершення Середньовіччя. Філософія доби Відродження вирізняється багатоманітністю поглядів і концепцій, які нерідко суперечать одне одному. Вона не становить єдиної, цілісної системи, проте об'єднана спільними ідеями та світоглядними принципами.

**Антропоцентризм.** Головною характеристикою ренесансної філософії є антропоцентризм, тобто вчення, згідно з яким людина постає центральною фігурою світобудови. Сам термін походить від грецького "anthropos" (людина) та латинського "centrum" (центр).

Антропоцентризм простежується в різних філософських традиціях. Християнство та іслам, на відміну від буддизму, мають антропоцентричний характер, оскільки проголошують людину найвищим творінням Бога та центром всесвіту.

Філософія Відродження заперечувала середньовічний антропоцентризм, зосереджуючись не на моральному вдосконаленні людини задля уподібнення Богові, а на її можливостях як творчої істоти. У центрі філософських досліджень

опинилися питання свободи, людської долі та її місця у світі. Ці ідеї знайшли відображення в працях таких мислителів, як Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Піко делла Мірандола, Лоренцо Валла, Еразм Роттердамський, Нікколо Макіавеллі, Томас Мор, Мішель де Монтень та інших.

Гуманізм. Антропоцентризм тісно пов'язаний із гуманізмом (від лат. "humanus" – людський, гуманний). Термін "гуманіст" набув поширення наприкінці XV століття.

Гуманізм епохи Відродження не передбачав захисту прав людини в сучасному розумінні, а полягав у глибокому пізнанні людської природи. Філософи-гуманісти наголошували на першочерговості вивчення людини та її потреб, протиставляючи цей підхід середньовічному теоцентризму.

Гуманістична думка ґрунтувалася на етичних концепціях античних філософів. Вона підкреслювала рівність усіх людей незалежно від їхнього походження та соціального статусу. Людина оцінювалася не за належністю до певного стану, а за її особистими досягненнями. Таким чином, гуманісти сприяли формуванню нових суспільних ідеалів, що відповідали потребам буржуазного суспільства, яке починало складатися у той період.

Пантеїзм. Пантеїзм (від грец. "pan" – усе і "theos" – Бог) – це філософське та релігійне вчення, що ототожнює Бога зі світом, розглядаючи їх як єдине ціле. У Відродженні пантеїзм набув двох основних форм: християнської (представленої, зокрема, Миколою Кузанським) та радикальної, антихристиянської (найяскравішим її представником був Джордано Бруно).

За вченням Миколи Кузанського, Бог проявляє себе у світі, який є відображенням його сутності. Водночас Бруно розглядав Бога як внутрішню рушійну силу природи, що керує всесвітом через природні закони. У такій концепції чудеса як надприродні явища стають неможливими, оскільки всі події підкоряються загальним закономірностям.

Філософія цієї епохи зазвичай поділяється на три основні етапи:

1. **Гуманістичний (антропоцентричний)** – характеризується зосередженням на людині та її стосунках зі світом, що було

протиставленням середньовічному теоцентризму. Цей період тривав із середини XIV до середини XV століття в Італії та з XVI до початку XVII століття в Центральній і Північній Європі.

2. **Неоплатонічний** – включав постановку широких онтологічних питань і тривав від середини XV століття до першої третини XVI століття.
3. **Натурфілософський** – пов'язаний із розвитком природничих наук і тривав у другій половині XVI – на початку XVII століття.

### **Натурфілософія епохи Відродження**

Натурфілософія являє собою спробу осмислення та пояснення навколишнього світу і природи на основі наукових знань. Завдяки цьому вона розв'язує важливі філософські питання щодо устрою Всесвіту та ролі людини в ньому. Вперше цей термін використав давньоримський мислитель Сенека. Світогляд епохи Відродження сприяв активному розвитку натурфілософії, яка стала одним із ключових напрямів філософії того часу і заклала основу для подальшого розвитку європейської думки. Серед найвидатніших представників цього напрямку можна назвати Леонардо да Вінчі, Миколая Коперника, Галілео Галілея та Джордано Бруно [11].

Натурфілософські концепції знайшли відображення і в працях Миколая Коперника, який здійснив науковий прорив, запропонувавши геліоцентричну систему будови Всесвіту. У своїй відомій праці "Про обертання небесних сфер" він стверджував, що Земля рухається навколо Сонця. Хоча Копернік визнавав існування Бога як першопричини світу, його концепція також включала ідею саморозвитку Всесвіту, що сприяло звільненню наукової думки від догматичних релігійних уявлень. Геліоцентрична теорія Коперника докорінно змінила уявлення про світобудову та дала поштовх розвитку природничих наук.

Таким чином, натурфілософія епохи Відродження спрямовувала людське пізнання на дослідження природи на основі досвіду та наукових методів, відмовляючись від середньовічного богословського пояснення світу. Завдяки цьому вона стала рушійною силою прогресу і підготувала ґрунт для наукових відкриттів Нового часу.

## **Неоплатонізм у філософії Відродження (М. Фічіно, М. Кузанський) та пантеїзм Дж. Бруно**

Філософія неоплатонізму в добу Відродження намагалася поєднати елементи античного політеїзму та середньовічного монотеїзму. Її основний постулат полягав у тому, що людина є втіленням божественної сутності не через свою надприродну природу, а через здатність до творчості. Саме тому неоплатонізм цього періоду має виразний антропоцентричний характер.

Особливу увагу неоплатоніки приділяли гармонії та пропорціям у мистецтві, вбачаючи у них відображення божественного порядку. Вони вивчали закони симетрії, ритму та числових пропорцій, що значною мірою вплинуло на мистецтво Відродження. Флорентійська платонівська академія, заснована Козімо Медічі, стала центром вивчення та поширення платонізму. Марсіліо Фічіно, один із провідних представників академії, вважав релігію та філософію рівнозначними сферами пізнання, створивши концепцію "загальної релігії". Він стверджував, що різні віровчення є лише різними формами єдиної істини, хоча вважав християнство найдосконалішим її виразом.

Микола Кузанський, один із найвидатніших мислителів того часу, у трактаті "Про вчене незнання" запропонував ідею безмежності пізнання та розуміння Бога як абсолютної єдності. Він поєднував теїзм із пантеїстичними ідеями, розглядаючи Бога як "все у всьому". Для нього світ був частиною божественного задуму, що розгортається у процесі свого розвитку. Людина, за його поглядами, є мікрокосмом, який відображає гармонію всесвіту, а її розумова діяльність є шляхом до самопізнання і пізнання божественного.

Ідеї Кузанського стали основою для подальшого розвитку натурфілософії, особливо у працях Джордано Бруно. Бруно, продовжуючи ідеї Коперника, запропонував концепцію нескінченного Всесвіту та множинності світів. Він стверджував, що Бог не є відокремленою сутністю, а пронизує весь світ. Його пантеїстичні погляди призвели до конфлікту з католицькою церквою, що зрештою стало причиною його страти.

Таким чином, ренесансний неоплатонізм та пантеїзм Джордано Бруно мали значний вплив на розвиток філософії та науки. Вони сприяли формуванню нових уявлень про людину, її місце у світі та можливості пізнання Всесвіту, закладаючи основи світогляду Нового часу [12].

### **1.3. Методологія дослідження середньовічних філософських текстів**

Середньовічна філософія є однією з найважливіших сторінок історії інтелектуального розвитку Європи. Вона охоплює період приблизно з V по XV століття та відзначається синтезом античної філософської спадщини з християнськими догматами. Основні питання, що розглядали середньовічні мислителі, включають проблему буття, взаємозв'язок віри та розуму, природу людини та її місце у Всесвіті. Дослідження середньовічних філософських текстів є важливим не лише для історії філософії, а й для розуміння культурних та релігійних процесів, що формували сучасну європейську цивілізацію.

Середньовічна філософія значною мірою спирається на античну спадщину, зокрема на твори Платона, Арістотеля, стоїків та неоплатоніків. Проте її розвиток відбувався під впливом християнської теології, що спричинило зміну фокусу досліджень. Основними джерелами філософських текстів середньовіччя стали твори отців церкви, зокрема Августина, Орігена, Василя Великого та Григорія Ниського. Також важливими були арабські та єврейські філософські праці, серед яких слід відзначити Авіценну, Аль-Фарабі та Маймоніда, а також латинські переклади античних текстів, що відкрили доступ до ідей давньогрецьких мислителів.

Основними темами середньовічної філософії були взаємовідношення віри та розуму, проблема універсалій, космологія, метафізика, етика та теодицея. Августин, Ансельм Кентерберійський та Тома Аквінський намагалися поєднати релігійну віру з раціональним осмисленням реальності. П'єр Абеляр, Дунс Скот і Вільям Оккам розглядали проблему універсалій, досліджуючи питання існування загальних понять. Бонавентура і Роберт Гроссетест аналізували космологічні концепції, що поєднували божественну природу та природні

закони. Тома Аквінський, Августин та Боецій розробляли етичні концепції, що пояснювали роль людини у світі з позицій божественного провидіння.

Одним із найважливіших текстів середньовічної філософії є «Сповідь» Августина. Цей твір не лише містить автобіографічні елементи, а й розглядає фундаментальні питання про природу часу, благодать, свободу волі та єдність віри і розуму. Августин формулює своє розуміння часу як суб'єктивного феномена, що існує лише у свідомості людини. Крім того, він досліджує взаємозв'язок між людською гріховністю та божественною благодаттю, що вплинуло на подальші релігійно-філософські дискусії.

Іншим визначним твором середньовічної думки є «Сума теології» Томи Аквінського. У цьому об'ємному трактаті автор прагнув узгодити вчення Арістотеля з християнською теологією. Основні ідеї цього тексту включають п'ять доказів існування Бога, що базуються на раціональному аналізі реальності. Аквінський також розглядав гармонію між вірою і розумом, пояснюючи, що розум є засобом досягнення істини, проте остаточне пізнання можливе лише через одкровення. Його концепція природного закону стала основою для розвитку західної етики та політичної філософії.

Важливим внеском у середньовічну філософію стали твори Вільяма Оккама. В. Оккам відомий завдяки своєму принципу економії мислення, який отримав назву «брита Оккама». У своїх текстах він обґрунтовував номіналістичне трактування універсалій, стверджуючи, що загальні поняття є лише знаками, які не мають реального існування. Він також розробив критичний підхід до схоластичних категорій, наголошуючи на важливості логіки та аналізу мови у філософії та теології.

Методи дослідження середньовічних філософських текстів включають історико-філологічний підхід, що дозволяє аналізувати тексти у їхньому культурному контексті, порівняльний аналіз, який допомагає простежити розвиток ідей у різних мислителів, а також герменевтичний метод, що спрямований на інтерпретацію символічного значення текстів. Такий комплексний підхід дає змогу глибше зрозуміти зміст середньовічних



філософських праць і виявити їхній вплив на подальший розвиток європейської думки.

**Висновки до Розділу 1.** Середньовічні філософські тексти є важливим джерелом для розуміння еволюції європейської інтелектуальної традиції. Їхній аналіз дозволяє простежити, як змінювалися уявлення про світ, Бога та людину впродовж тисячоліття. Вплив середньовічної думки простежується в ренесансній філософії, схоластиці Нового часу та навіть у сучасних концепціях релігійної філософії. Дослідження цих текстів відкриває нові перспективи для розуміння не лише середньовічної епохи, а й сучасних філософських ідей, що спираються на традиції минулого [13].

## **Розділ 2. Основні соціально-філософські концепції середньовіччя**

### **2.1. Християнська соціальна доктрина та її вплив на середньовічне суспільство**

Християнство, як і інші ідеології, намагалося надати філософське обґрунтування своїм основним ідеям [14].

Перша спроба філософського обґрунтування християнства була представлена патристикою. Це був визнаний офіційною церквою філософський напрям, що розвивався "батьками церкви". Серед них були такі постаті, як Атанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Нисський, Григорій Назіанин, Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Іоанн Дамаскін та інші. Одним з найбільш впливових представників патристики був Августин, єпископ з Гіппона (Північна Африка), якого католицькі богослови ще називали Блаженним.

Августин Аврелій вважав, що філософія поза богослов'ям не має сенсу. Він активно боронив християнську теологію, намагаючись побудувати її на основах неоплатонізму, протистоячи античній філософії, яку він вважав "язичницькою". У його трактуванні платонівські "ідеї" перетворюються на "думки творця перед актом творіння", а "надчуттєвий світ" – на ієрархію християнського неба з Богом на вершині. Ця небесна ієрархія відображає ієрархію земного соціального устрою.

Августин Аврелій пропагував концепцію наперед визначеної долі (предестинації), вважаючи, що Бог визначає долю людини до її народження, незалежно від її вчинків. Одні люди йдуть до спасіння, інші – до пекла. Людська воля, на думку Августина, є лише інструментом Божої волі. Його погляди сформувалися на стику античності та середньовіччя.

Римська імперія розпалася, і у 410 році Аларіх захопив і пограбував Рим. Ці історичні події знайшли своє відображення в "філософії історії" Августина, викладеній у його праці "Про місто Боже". Вся історія для нього – це боротьба між християнськими ідеями, які будують "місто Боже" на землі, і ідеями сатани, що сприяє створенню земних держав [15].

Якщо земна держава загине, на її місце прийде "вічна світова держава", яку втілює католицька церква. Августин пропагував теократію, де церковна влада стоїть вище світської, а католицизм стає космополітичним пануванням. Він намагався обґрунтувати рабство та соціальну нерівність через свої філософські доведення.

Погляди Августина Аврелія мали величезний вплив на середньовічну філософію та ідеологію. Його етика, в основі якої лежав аскетизм, проповідувала "любов до Бога", що ставала ворожою до людини. Для Августина земне життя – це гріхове і тимчасове, підготовка до вічного життя після смерті. Це вчення формувало пасивну, покірливу свідомість у людей.

Одним з видатних представників неоплатонізму в середньовічній Європі був філософ і богослов Іоанн Скот Еріуген (близько 810-877 рр.), який створив першу середньовічну філософську систему, викладену в його головній праці "Про поділ природи". Його система мала містично-пантеїстичний характер.

Еріуген вважав, що все буття складається з чотирьох "природ": перша – природа, що не створена, але здатна творити – це Бог; друга – природа, що створена і здатна творити – це сукупність перших форм і причин; третя – природа, що створена, але не здатна творити – чуттєвий світ; і четверта – Бог, як кінцева мета всього. Існування світу речей Еріугена пов'язував з гріхопадінням людини, яке віддалило цей світ від Бога [16].

Вчення Еріугена було засуджене папою Гонорієм III у 1225 році через те, що його послідовники – Амальріх Шартрський і Давид Дінанський – пропагували пантеїстичні ідеї. Еріуген став одним з перших видатних представників середньовічної схоластики, яка поєднувала платонізм і неоплатонізм із християнським вченням.

Підготовкою до розквіту схоластики в Західній Європі XIII століття стало поширення арабської філософії. Вона розвивалася через вивчення Аристотеля та новітні досягнення в математиці, астрономії і медицині. Важливими фігурами в арабській філософії були аль-Фарабі, Ібн-Сіна, аль-Кінді, Ібн-Рошд та Омар Хайям.

Аль-Фарабі (870-950 рр.) був одним з перших популяризаторів античної філософії на Сході. Він намагався поєднати вчення Аристотеля з елементами неоплатонізму і висловлював думки, що суперечили релігійним догмам, зокрема стосовно безсмертя душі та потойбічного життя.

Ібн-Сіна (Авіценна) (бл. 980-1037 рр.) був видатним філософом, вченим і лікарем. Він вважав, що світ виникає не з волі Бога, а через об'єктивну необхідність, і що Бог є абстрактним і безликим. Ібн-Сіна розробив концепцію про природу матерії та руху і заперечував "першодвигун" Аристотеля.

Аль-Кінді (IX ст.) був філософом, що поєднував філософію і науку, підкреслюючи важливість освоєння знань попередніх поколінь. Він вважав, що знання математики є основою для серйозного вивчення філософії, і розглядав її як систему наук, включаючи арифметику, геометрію, астрономію та музику.

Отже, філософія християнства розвивалась через патристику та впливових філософів, таких як Августин і Еріугена, які поєднували античні ідеї з християнським світоглядом. Августин обґрунтував концепції Божої волі, долі та соціальної нерівності, створивши основи для середньовічної теократії. Еріугена, в свою чергу, розвинув пантеїстичні ідеї, вважаючи, що все існуюче є частиною Бога. Поширення арабської філософії також сприяло розвитку схоластики в Європі, де філософи, як аль-Фарабі та Ібн-Сіна, поєднували античні вчення з мусульманським світоглядом [17].

## **2.2. Концепція "двох градусів" Августина Блаженного**

Розвиваючи християнську основу своєї філософії, Августин Аврелій визначає Бога як центральну фігуру в філософському мисленні, приймаючи позицію теоцентризму. Згідно з його принципом первинності Бога, Августин робить висновок про вищість душі над тілом, а також волі та чуттєвих сприйнять над розумом, що стає основою для всього його вчення.

Бог є найвищою сутністю (*summa essentia*), і лише його існування витікає з його єства, на відміну від усього іншого, що існує без необхідності. Тільки Бог володіє незалежним і самотійним існуванням, в той час як усе інше існує завдяки Божій волі. Бог є причиною існування всього, що є, і постійно зберігає

та творить світ (*creatio continua*). Августин Аврелій відкидає деїзм, який вчить, що після створення світу він розвивається самостійно. Бог створив світ із нічого, і якщо б його творча діяльність припинилася, світ одразу ж зникнув би.

У філософії Августина Аврелія Бог виступає єдиним, досконалим, абсолютним, вічним і всепроникним буттям, в той час як світ є творінням Бога та його відображенням, актом Божої волі. У Богові міститься ідеальний зразок реального світу.

Світ, створений Богом, є раціональним витвором, оскільки Бог створив його згідно зі своєю ідеєю. Світ обмежений простором і часом, і ці категорії існують лише у світі, разом із його творінням. Час і простір з'являються з початком створення світу і є його межами. Час є мірою руху та змін, а простір визначає межі існуючого. Таким чином, Бог має вічність і безмежність, а світ обмежений у часі і просторі.

Проблема співвідношення Бога і світу є однією з основних у філософії Августина Аврелія, що полягає в протилежності між незмінним і вічним духовним буттям Бога та постійною зміною та руйнуванням конкретних речей. Це питання веде до розуміння часу. Августин Аврелій відкидає уявлення античних філософів, які вважали час залежним від руху небесних тіл, оскільки ці тіла також є творіннями Бога і тому не можуть бути мірилом часу. Час є наслідком Божого творіння і з'являється разом із ним.

В цьому контексті Августин Аврелій розглядає атрибути часу, такі як минуле, теперішнє та майбутнє. Він стверджує, що лише теперішнє має реальне існування, і саме через нього можна мислити минуле і майбутнє. Минуле пов'язане з пам'яттю, а майбутнє – з надією. Зведення минулого та майбутнього до теперішнього є вираженням божественної абсолютності, оскільки Бог об'єднує ці категорії у собі, адже він завжди є.

Августин Аврелій також пропонує докази існування Бога. Один з них ґрунтується на ідеї причетності, що походить від Платона, згідно з яким окремі істини можуть існувати лише через свою причетність до ідеї істини. Загальна істина як абсолютне існування є Богом. Інший доказ – онтологічний: з поняття

досконалої істоти впливає її існування. Оскільки окремі речі існують завдяки чомусь іншому, то ми повинні дійти до найвищої ідеї, яка є абсолютною і незалежною від усього іншого – це Бог [18].

Душу Августин Аврелій розуміє як нематеріальну субстанцію, що відрізняється від тіла своєю досконалістю та безсмертям. Душа не є властивістю тіла, а є самостійною сутністю, що наближається до Бога.

У філософії Августина Аврелія Бог є найвищим об'єктом пізнання. Пізнання світу речей є неповним і недосконалим, оскільки лише пізнання Бога є істинним пізнанням. Бог є і причиною пізнання, і його метою, оскільки в ньому міститься абсолютна істина.

Августин Аврелій заперечує чуттєве пізнання, вважаючи його ненадійним і призводить до скептицизму. Він стверджує, що істинне пізнання можливе лише через пізнання душі. Оскільки Бог є творцем усіх ідей, людина може пізнати істини, сприймаючи божественні ідеї, а не створюючи їх сама.

Визнання Августином Аврелієм віри як основи пізнання є ключовим для його філософії. Віра в Бога передує розуму, і тільки через віру можна досягти істини про Бога. Розум має лише допоміжну роль у пізнанні божественної істини, відображаючи і доповнюючи віру.

В етиці Августина Аврелія важливим є питання добра і зла. Він вважає, що світ, як витвір Бога, не може бути недобрим, але зло існує як відсутність добра. Зло є наслідком вільного вибору, зробленого людиною, а не природною властивістю світу [19]. Бог створив добро, а зло з'явилося через вільну волю людини. Зло – це не абсолютне, а лише брак добра, відхилення від божественного порядку.

Августин Аврелій розвиває вчення про божественну благодать і передвизначення. Він стверджує, що Бог передвизначив деяких людей до спасіння і блаженства, а інших – до зла і загибелі, але кожен індивід має свободу вибору між добром і злом, і за цей вибір несе відповідальність.

У своїй полеміці з Пелагієм, Августин Аврелій виступає проти ідеї, що людина народжується без первородного гріха і сама здатна досягти блаженства.

Він розвиває вчення про передвизначення, яке вказує на обмеженість людської волі та необхідність Божої благодаті для спасіння.

Щодо соціально-політичної доктрини, Августин Аврелій стверджує, що суспільна нерівність є природною та божественною ієрархією. Земне суспільство відображає небесне, на чолі якого стоїть Бог. Усі люди рівні лише перед Богом. Загалом, Августин Аврелій розробляє концепцію всесвітньо-історичного процесу, в якому історія людства пов'язана з Божими планами [20]. Це концепція "двох градусів" – "Граду Божого" і "градом земним", яку він викладає в своїй праці "Про град Божий" ("De civitate Dei").

### **2.3. Соціально-політичні погляди Томи Аквінського**

Тома Аквінський (Аквінат) – видатний середньовічний католицький філософ і теолог, народився приблизно в 1225-1227 роках неподалік Аквіно біля Неаполя в родині графа Ландольфа Аквінського. Початкову освіту здобув у бенедиктинському монастирі Монте-Кассіно, а згодом став послушником домініканського ордену в Неаполі. Родина намагалася перешкодити його церковній кар'єрі, однак Тома зумів втекти й прийняти постриг. Подальше навчання проходив під керівництвом Альберта Великого в Кельні та Парижі. Незважаючи на конфлікт між Паризьким університетом і домініканцями, Тома отримав докторський ступінь у 1257 році. Згодом викладав у Парижі та Болоньї на запрошення папи Урбана IV. Помер у 1274 році дорогою до Парижа, а в 1323 році був канонізований папою Іоанном XXII.

Головний внесок Томи Аквінського полягає не в оригінальності ідей, а в систематизації та узгодженні релігійних догматів із філософськими концепціями, особливо з вченням Арістотеля, яке довгий час було під заборонаю католицької церкви. XIII століття стало апогеєм могутності папства і завершенням формування схоластики – теологічної системи, спрямованої на раціональне обґрунтування релігійних постулатів, у створенні якої Тома відіграв ключову роль [21].

Середньовічна Західна Європа, що охоплює період V-XVI століть, характеризувалася постійною боротьбою між церквою та світськими феодалами

за владу. В історії феодалізму можна виділити три основні періоди: ранньофеодальний (кінець V - середина XI ст.), період розквіту (середина XI - кінець XV ст.) та пізнє середньовіччя (кінець XV - початок XVII ст.). Католицька церква усвідомлювала необхідність не лише забороняти праці Арістотеля, але й адаптувати їх до християнського вчення. У 1231 році папська комісія отримала завдання переглянути та пристосувати аристотелізм до потреб церкви, однак зазнала невдачі. Зрештою, це завдання було доручено домініканцям, серед яких Тома Аквінський став найвидатнішим інтерпретатором.

Тома Аквінський адаптував концепції Арістотеля до католицького вчення, створивши першу християнську доктрину держави на основі "Політики". Він розвинув ідею про людину як "суспільну і політичну істоту", стверджуючи, що держава виникає з природного прагнення людей до об'єднання для задоволення власних потреб. За Томою, держава складається з різних категорій працівників (ремісники, землероби, солдати, політики), і її нормальне функціонування можливе лише за природного розподілу людей за їхніми здібностями. Цей розподіл відображає божественне провидіння та встановлений Творцем порядок.

Метою держави є "загальне благо" – забезпечення умов для гідного життя, що передбачає збереження феодально-станової ієрархії. Тома вважав нерівність необхідною умовою досконалості світоустрою. Для узгодження тези "всяка влада від Бога" з політичними амбіціями церкви, Тома розрізняв три елементи державної влади: сутність (божественно встановлений порядок), форма (спосіб отримання влади) та використання (спосіб правління). Якщо форма або використання влади суперечать божественній волі та інтересам церкви, піддані мають право чинити опір. Правитель, який зневажає закони і загальне благо, перетворюється на тирана, якого народ може повалити, але остаточне рішення належить церкві [22].

Тома Аквінський негативно ставився до республік, вважаючи їх схильними до тиранії через внутрішні конфлікти. Найкращою формою правління він вважав монархію з двох причин: її подібність до світобудови, керованої єдиним Богом, та історичний досвід, що демонструє стабільність монархічних держав. Він



розрізняв абсолютну та політичну монархію, надаючи перевагу останній, де влада правителя обмежена законом і залежить від впливових феодалів.

Філософ розробив учення про закони, поділяючи їх на чотири види: вічний закон (божественний розум), природний закон (відображення вічного закону в людському розумі), людський закон (феодальне право) та божественний закон (Біблія) [23]. У трактаті "Про правління государів" Тома Аквінський аналізує відносини між церквою та державою. На його думку, вища мета людського суспільства – вічне блаженство, досягнення якого можливе лише через церкву. Тому світські правителі повинні підкорятися папі як наміснику Христа.

Однак Тома відходить від концепції прямої теократії, розмежовуючи сфери впливу церковної та світської влади і надаючи останній значну автономію. Він чітко розрізняє віру та знання, стверджуючи, що розум має бути підпорядкований вірі. Тома Аквінський був запеклим захисником папства та феодално-монархічного ладу, непримиренним до єретиків. Його заслуги були високо оцінені католицькою церквою: у 1323 році він був канонізований, а в 1879 році його вчення було проголошено "єдино істинною філософією католицизму".

Таким чином, політико-правова концепція Томи Аквінського стала фундаментальним обґрунтуванням західноєвропейського феодалізму. Його основна заслуга полягає в об'єднанні християнського віровчення з філософією Арістотеля, створенні найбільш повної та систематичної філософії права середньовіччя. На відміну від попередників, зокрема Августина, він розглядав державу не як наслідок гріхопадіння, а як природне явище, що має божественне походження, але володіє певною автономією. Завдяки синтезу теології та філософії Арістотеля, Тома Аквінський створив цілісну систему, яка впродовж століть залишалася офіційною доктриною католицької церкви, визначаючи її ставлення до держави, права та соціального устрою [24]. Його концепція ієрархічного суспільства з чітким розподілом влади між церквою та державою при духовному верховенстві першої служила ідеологічним обґрунтуванням середньовічного порядку та продовжує впливати на католицьку соціальну доктрину до сьогодні.

**Висновки до розділу 2.** Християнська соціальна доктрина стала основою для формування етичних норм, а також визначала роль релігії в суспільних відносинах. Концепція "двох градусів" Августина Блаженного підкреслювала дуалізм земного і божественного устроїв, акцентуючи на моральному виборі людини між вищими і нижчими цінностями. Соціально-політичні погляди Томи Аквінського поєднували природний закон і християнське вчення, вказуючи на гармонію віри і розуму у суспільному устрої. Теорія суспільного устрою в середньовічній філософії виявилася основою для подальших дискусій про роль держави, права та моралі. Загалом, ці концепції стали фундаментом для розвитку соціальних і політичних ідей у європейській цивілізації.

### Розділ 3. Етичні вчення середньовічної філософії

Середньовічна європейська етика, яка формувалася від занепаду Римської імперії до початку епохи капіталізму у XV столітті, була цілком підпорядкована християнському світогляду. Філософська думка існувала переважно в межах монастирів, де вона поступово зливалася з теологічними вченнями, що ґрунтувалися на священних текстах, які вважалися божественним одкровенням [25]. У цей період ідейна різноманітність античного світу була витіснена догматичними засадами середньовічної етики, базованої на Святому Письмі. Відступи від ортодоксальних християнських догматів не тільки не схвалювалися, а й суворо каралися.

Основна відмінність античної моралі від християнської полягала в ролі розуму: у стародавніх філософських ученнях він відігравав ключову роль у моральному виборі, тоді як у християнській етиці першочергове значення мала віра, а розум мав лише допоміжну функцію. Це призвело до переосмислення моральних принципів: замість сукупності людських чеснот мораль почала розглядатися як система загальних, надособистісних норм [26].

Формування християнської етики відбулося в часи занепаду традиційних ідеалів античного суспільства. Раннє християнство виникло як релігія знедолених та пригноблених, які об'єднувалися не за етнічною чи територіальною ознакою, а на основі соціального стану. Християнська ідеологія протистояла жорстокості, бюрократичній системі та моральному занепаду Римської імперії, натомість пропагуючи рівність, взаємопідтримку та довіру всередині своїх громад. Ці принципи стали основою концепції християнської любові, яка мала викоринити зло та сприяти моральному оновленню суспільства.

Християнська любов у перших громадах виражалася у прагненні до справедливості та взаємодопомоги. Про це свідчать такі біблійні висловлювання: "Перші стануть останніми, а останні першими"; "Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до Царства Божого"; "Блаженні убогі духом"; "Блаженні ті, хто плаче". Згодом християнська мораль визнала суспільну

ієрархію, а принцип любові набув універсального значення. Людина мала прийняти соціальну нерівність як частину земного буття, а долати її через особисту жертвовність. Християнська любов закликала до прийняття всіх людей незалежно від їхнього соціального статусу, характеру чи вчинків, оскільки всі вони є творінням єдиного Бога [27].

Одним із ключових наслідків цього морального вчення стало утвердження нового ідеалу – милосердя. Воно передбачало готовність до співчуття, всепрощення та безкорисливої допомоги тим, хто страждає.

У середньовіччі мораль стала невіддільною від релігії, а наука про мораль – частиною теології. Цей підхід знайшов найповніше вираження в працях видатного мислителя епохи патристики Аврелія Августина (Блаженного), який заклав основу християнської антропології. Його вчення стверджувало відмінність між християнським моральним ідеалом і численними античними концепціями. Основною ідеєю стало вчення про людину, створену "за образом і подобою Божою", що було закріплено в "Книзі Буття" [28].

### **3.1. Християнська етика як основа середньовічного морального вчення**

Етика та мораль відіграють ключову роль у формуванні особистості та суспільних відносин. Вони визначають норми поведінки, що регулюють взаємодію між людьми, сприяючи гармонійному співіснуванню та розвитку соціальних груп. Етичні принципи закладають основу для прийняття рішень, які враховують не лише особисті інтереси, а й загальне благо.

Мораль, як складова етики, втілює сукупність уявлень про добро і зло, справедливість і відповідальність, які розвивалися протягом історії людства. Вона проявляється через певні норми, традиції та культурні особливості, що відображають цінності конкретного суспільства.

Християнська аксіологія, як напрямок етичного вчення, акцентує увагу на духовних та моральних засадах, що базуються на християнських догматах. Вона розглядає людину як істоту, наділену свободою волі та моральною

відповідальністю за свої вчинки [29]. Основою цього вчення є любов, милосердя, смиренність і чесність, що сприяють моральному вдосконаленню особистості.

Одним із ключових аспектів християнської моралі є поняття гріха та доброчесності. Гріх розглядається як відхилення від Божих заповідей, що завдає шкоди як окремій особистості, так і суспільству в цілому. Натомість доброчесність визначається як прагнення до духовного розвитку, заснованого на дотриманні моральних принципів.

Важливу роль у формуванні моральних якостей відіграють виховання та соціальне середовище. Родина, освітні заклади та релігійні інституції сприяють засвоєнню моральних норм, що впливають на світогляд людини. Християнські цінності, закладені ще в дитинстві, допомагають сформувати відповідальну та доброчесну особистість, яка прагне жити згідно з принципами добра, справедливості та чесності.

Отже, етика, мораль та християнська аксіологія є невід'ємними складовими формування гармонійного суспільства, де моральні норми виступають основою для взаємодії між людьми. Вони сприяють розвитку особистості, її духовному зростанню та усвідомленню відповідальності перед собою і суспільством.

### **3.2. Проблема добра і зла в середньовічній філософії**

Античний світогляд базувався на концепції космоцентризму, що орієнтувався на зовнішній світ та гармонію Всесвіту. Людина в цьому світогляді займала центральне місце, оскільки Земля, згідно з античними уявленнями, була центром світобудови. Нерівність між людьми пояснювалася їхньою природою, як стверджував Арістотель [30]. Час в античному мисленні мав циклічний характер, рухаючись за принципом повторюваних циклів.

У середньовіччі, де панував теоцентризм, що ґрунтувався на християнській доктрині, світ уперше набуває спрямованого часового вектора. Час перестає бути циклічним і набуває лінійності, починаючись від моменту створення світу Богом і спрямовуючись до майбутнього Страшного Суду. Центральне місце людини у

світі визначалося її статусом як вищого творіння Бога, створеного за його образом і подобою.

Суттєвою відмінністю людини від тваринного світу в середньовічній філософії була її духовна сутність. Усі люди вважалися рівними за своєю природою як творіння Бога, але ця рівність не поширювалася на соціальну, економічну та політичну сфери. Це стало значним кроком уперед у самопізнанні людини, хоча водночас залишалося джерелом суперечностей.

У середньовічній філософії основним предметом дослідження стає внутрішній світ людини. Якщо в античності культивувалися тілесність і краса, то в середньовічному мисленні людське тіло вважалося носієм гріховності, яке потрібно було приборкувати й очищати. Важливу роль відігравала проблема взаємовідносин Бога і створеного ним світу. Схоластика, що розвивалася в XI–XVI століттях, прагнула раціонально обґрунтувати віру. Хоча розум визнавався засобом пізнання, його сфера застосування обмежувалася релігійними догматами [31].

Проблема добра і зла займала центральне місце у середньовічній філософії. Августин Блаженний розглядав зло не як самотійну сутність, а як відсутність добра. На його думку, Бог створив світ гармонійним, і зло виникає як наслідок гріхопадіння людини. Оскільки людина має свободу волі, вона сама обирає між добром і злом. Добро, за Августином, – це наближення до Бога, тоді як зло – це віддалення від нього. Людина відповідальна за свої вчинки, і саме вибір між добром і злом визначає її місце в історії та вічності.

Тома Аквінський розвинув уявлення про добро і зло, базуючись на аристотелівській філософії. Він розглядав добро як те, що відповідає природному порядку, встановленому Богом, а зло – як відхилення від цього порядку. Зло не є самотійною сутністю, а лише відсутністю блага. Вчинки людини оцінюються з точки зору їхньої відповідності Божому замислу. Тома Аквінський також розглядав роль розуму у визначенні добра: хоча віра є найкоротшим шляхом до істини, розум і філософія також можуть допомогти людині усвідомити божественні закони.

Таким чином, у середньовічній філософії добро та зло розглядалися не як рівнозначні сили, а як категорії, що мають чітку ієрархію. Добро асоціювалося з Богом, гармонією та духовним розвитком, а зло – з гріхом, віддаленням від Бога та людською недосконалістю. Це заклало основу для подальших філософських роздумів про моральний вибір, відповідальність і роль людини у світобудові

### **3.3. Концепція свободи волі та моральної відповідальності**

Свобода – це поняття, яке змінювалося і розвивалося протягом історії, набуваючи нових аспектів. Протягом історії людина поступово завойовувала свою свободу, відстоювала її та розвивала. Якщо для античних греків та римлян свобода була природною властивістю, яку потрібно захищати від зовнішніх загроз, то для стародавньої Іудеї, яка перебувала під римським пануванням, свобода трансформувалася в ідею визволення та боротьби з іноземними загарбниками [32].

У християнстві свобода набуває нових рис, оскільки вона вже не лише зовнішнє звільнення, але й внутрішнє, духовне. Душа людини отримує свободу вибору та відречення від строгих законів Старого Завіту. Ця концепція свободи стала однією з основних в християнстві та на багато століть визначала розуміння людської природи. Християнська традиція вважає людину вільною у виборі між добром і злом, що покладає на неї моральну відповідальність за свої вчинки. Такий підхід значно поглибив філософське осмислення свободи, зосередивши увагу не лише на зовнішніх, але й на внутрішніх мотивах людської поведінки.

Період Відродження став важливим етапом у розвитку ідеї свободи, коли уявлення античності про громадську свободу отримали новий розвиток, збагачений новими соціальними, політичними та економічними аспектами. Це виразилося в таких явищах, як формування ідеї вільного підприємництва, буржуазні революції XVII–XVIII століть, боротьба за права трудящих, а також боротьба з тоталітарними режимами та сучасний правозахисний рух. Зародження ліберальних ідей, прагнення до верховенства права та визнання гідності кожної особистості стали фундаментальними принципами модерного розуміння свободи.

З розвитком філософської думки Нового часу свобода почала трактуватися як невід’ємне право людини, що ґрунтується на автономії волі та раціональному виборі. Ідеї Іммануїла Канта про моральну свободу як обов’язок діяти відповідно до категоричного імперативу заклали основу сучасного етичного виміру свободи. Водночас філософи-екзистенціалісти, як-от Жан-Поль Сартр, розглядали свободу як засадничу рису людського буття, що несе з собою не тільки можливість вибору, а й відповідальність за власне існування.

Тривалий час уявлення про свободу в людстві трактувалося як усвідомлення необхідності. Однак цей підхід насправді є запереченням свободи, адже людина, яка прагне свободи, змушена усвідомлювати її протилежність, що підриває саму суть свободи.

Пізнання необхідності важливе, адже тільки усвідомлення істини відкриває людині шлях до свободи [33]. Проте трактувати свободу лише через пізнання можна, якщо вважати пізнання вищою духовною здатністю людини. В умовах сучасного світу свобода набуває нових форм – інформаційної, цифрової, культурної. Людина прагне не тільки фізичної чи політичної свободи, але й свободи самовираження, свободи ідентичності, свободи віросповідання. У контексті глобалізації свобода також стикається з новими викликами: масова культура, споживацтво, інформаційні маніпуляції здатні обмежувати свободу критичного мислення та самовизначення особистості.

Таким чином, поняття свободи є багатограним і динамічним, воно не має універсального визначення, а постійно трансформується відповідно до історичних, культурних та соціальних обставин. Однак незмінним залишається одне – прагнення людини до свободи як до фундаментальної цінності буття.

### **3.4. Етичні погляди представників схоластики**

В кінці V – на початку VI століття була сформована система освіти, що характерна для Середньовіччя. У навчальних закладах основним підходом до викладання була система "семи вільних мистецтв", хоча вона була обмежена до трьох чи чотирьох дисциплін. В цих школах також розвивається система філософської та теоретичної думки Середньовіччя – схоластика. У XII столітті



почали виникати перші університети, де схоластика досягла свого класичного вигляду.

Схоластика – це напрямок релігійної філософії, основною рисою якого є домінування теології над іншими сферами пізнання. Витоки схоластики можна знайти у пізньоантичній філософії, зокрема у працях Прокла, який зробив акцент на дедуктивному методі, розв'язуючи питання, спираючись на роботи Платона. Схоластика поділяється на ранній і пізній періоди. Рання схоластика (XI-XII ст.) формувалася в умовах становлення феодалізму і папської влади в Римі. Вона була повністю під впливом августинівського платонізму (Ансельм Кентерберійський). В цей час схоластика мала опозиційний характер, і її принципи інколи суперечили вченню прихильників чистої віри (наприклад, концепції Петра Дамініані, Ланфранка, Бернара Клервоського).

Між раннім і пізнім періодами існує етап зрілої схоластики (XII-XIII ст.), що розвивалася в університетах Європи, особливо в Паризькому університеті, де платонізм поступово замінювався аристотелізмом (Альберт Великий, Тома Аквінський).

Пізня схоластика (XIII-XIV ст.) відзначалася інтелектуальними суперечностями епохи зрілого феодалізму. Йоан Дунс Скот виступав проти інтелектуалізму Томи Аквінського, розвиваючи ідеї волюнтаризму, відмовляючись від закінченої теоретичної системи на користь індивідуалізму. Він висунув ідею двоїстої істини, що суперечила попередній гармонії віри і розуму.

В Україні схоластика стала популярною на початку XVII ст. серед братчиків у братських школах, а в XVIII столітті, за словами Ф. Прокоповича, вона була вже визнана пройденим етапом розвитку академії [34].

Йоан Скот Еріугена (810-877), який переклав на латину знамениті твори Максима Сповідника, представляє освітній напрямок середньовічної філософії. У своєму трактаті "Про розділення природи" він описує космічний процес, який починається з "першої природи" – божественної єдності, з якої виходить

еманація божественного Розуму. Еріугена вважав, що повернення людства до цієї єдності є процесом спокути.

Ансельм Кентерберійський (1033-1109), архієпископ Кентерберійський, створив знамените онтологічне доведення існування Бога, що було побудоване на принципі "вірити, щоб зрозуміти". Він стверджував, що Бог існує, оскільки є поняття максимально досконалої істоти. Цей підхід став основою для реалізму – визнання реальності загальних понять, що створені Богом, на відміну від одиничних речей.

Канонік Росцелін (1050-1120) висунув концепцію номіналізму, яка протистояла реалізму. Він стверджував, що "універсалії" – це лише назви, а реальні існують тільки одиничні речі. Це призвело до тривалих суперечок між номіналістами і реалістами, що визначили подальший розвиток середньовічної філософії.

П'єр Абеляр (1079-1142) вважав, що філософія повинна бути підпорядкована раціональному пошуку істини. Він критично аналізував теологічні тексти, виявляючи численні суперечності, і закликав до раціоналістичного підходу до християнської віри. Абеляр також висунув ідею автономії людського розуму у питаннях моралі та етики.

Роджер Бекон (1214-1292) критикував теорію "двоїстої істини", пропагуючи єдність філософії та теології, які, на його думку, не повинні суперечити одна одній. Він вважав, що науки служать теології, яка дає відповіді на найважливіші питання про Бога та природу, а філософія використовує ці відповіді для пояснення всього іншого.

Альберт Великий, один із найбільших філософів Середньовіччя, працював над інтеграцією арістотелівської філософії з християнським вченням. Він досліджував різні наукові дисципліни, від фізики до теології, і надавав важливість раціональному аналізу понять, зокрема універсалій.

### **3.5. Спадщина середньовічної етики в епоху Відродження**

У період Середньовіччя та Відродження основою філософських і моральних роздумів було осмислення текстів Святого Письма, зокрема Біблії.

Християнська моральна концепція базується на визнанні Бога як єдиної творчої сили, абсолютного добра і морального ідеалу. Людина, на відміну від інших створінь, наділена вільною волею та духовним началом, що наближує її до Творця. Проте в реальному житті вона часто відходить від своєї істинної сутності. Подолання цього внутрішнього розриву та повернення до божественного ідеалу є головним завданням морального вдосконалення. Християнське вчення вбачає в божественній благодаті єдиний шлях до досягнення цієї мети, а постать Ісуса Христа є зразком морального життя. Основний принцип християнської етики зосереджується на любові до Бога, що втілюється також у любові до ближнього. Саме ця заповідь визначає суть благочестивого життя.

Важливу роль у розвитку християнської етики відіграли Августин Блаженний та Тома Аквінський [35].

Августин Аврелій (354–430) залишив після себе численні праці, серед яких "Про святу Трійцю", "Про град Божий" та "Сповідь". Він вважав, що Бог є джерелом моралі та абсолютним добром, тоді як зло народжується від вільного вибору людини, коли вона відвертається від Бога. Він розглядав три основні форми гріха, які називав похіттю: тілесні насолоди, жадоба влади та гордия розуму. На його думку, єдиним шляхом до спасіння є повне підкорення Божій волі та відмова від власних прагнень. Августин вважав, що людина самотійно не може звільнитися від гріха, якщо не прийме Боже провидіння.

У XIII столітті на зміну поглядам Августина прийшло нове бачення духовного життя, що поєднало християнську віру з раціональним осмисленням світу. Одним із найвпливовіших мислителів цього періоду був Тома Аквінський (1225–1274). Його основні праці – "Сума теології" та "Сума язичників". Він розглядав найвище благо як єднання людини з Богом через інтелектуальне пізнання та любов до нього. Відмінністю його підходу від концепції Августина було визнання свободи волі як необхідної передумови моральної відповідальності.

Аквінський доповнив традиційні чотири добродієвості – мудрість, мужність, поміркованість і справедливість – трьома християнськими: вірою, надією та любов'ю. Він визнавав право людини на земні радощі, вважаючи їх природною частиною життя, хоча наголошував, що без Божої благодаті вони не мають істинної цінності. Він відмежовував мораль від релігії, підкреслюючи, що людські чесноти без віри не можуть привести до спасіння.

З переходом до епохи Відродження відбувається зміна парадигми: геоцентричне світобачення поступається антропоцентричному. Гуманізм, що виникає в цей період, зосереджується на людині, її інтелектуальному та моральному розвитку. Людина розглядається як творець власної долі, а її прагнення до самореалізації та щастя стає основною цінністю [36].

Франческо Петрарка (1304–1374), якого називають "батьком гуманізму", прагнув поєднати досягнення античної культури з філософськими поглядами свого часу. У своїй праці "Моя таємниця" він досліджував внутрішній світ людини, її сумніви та духовні пошуки, відкидаючи середньовічне презирство до земного буття.

Піко делла Мірандола (1463–1495) у своєму трактаті "Про гідність людини" підкреслював, що людина є мікрокосмом і творцем власної долі. Він вважав, що Бог не визначив її наперед, а залишив їй право вибору між висотою духовного розвитку та занепадом.

Серед видатних мислителів епохи Відродження важливе місце займає Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Його вчення про політику відображене в трактаті "Володар", де він стверджував, що моральні принципи мають підпорядковуватися політичним інтересам. Макіавеллі вважав, що правитель, щоб зберегти владу та забезпечити стабільність держави, може використовувати будь-які засоби, включаючи хитрість, обман і силу. Він дотримувався принципу "мета виправдовує засоби", підкреслюючи, що благо народу може вимагати жорстких заходів.

Таким чином, розвиток морально-філософських поглядів від Середньовіччя до Відродження відображає поступову зміну акценту: від

абсолютної підкореності Божій волі та аскетизму до визнання свободи волі, раціонального пізнання та прагнення до гармонійного розвитку людини.

**Висновки до розділу 3.** Таким чином, схоластика була важливим етапом середньовічної філософії, який поєднував релігійні вірування та раціональний підхід до пізнання. Вона розвивалася через різні етапи: від ранньої схоластики, під впливом платонізму, до зрілої схоластики, де домінував аристотелізм, і пізньої, яка розвивала ідеї волюнтаризму та номіналізму. Найвідоміші філософи, такі як Тома Аквінський, Ансельм Кентерберійський та Альберт Великий, значно вплинули на розвиток теології та філософії, поєднуючи науку та релігію. В Україні схоластика набрала популярності в XVII столітті та поступово відійшла в минуле в XVIII столітті.

## **Розділ 4. Вплив середньовічної філософії на подальший розвиток етичної думки**

### **4.1. Трансформація середньовічних етичних концепцій у філософії Нового часу та німецькій класичній філософії**

Перехід від античної доби до середньовіччя відзначився глибокими змінами у філософській думці, відбуваючись поступово в межах самого античного суспільства. Визначальним моментом стала криза III-IV століть, що впливала на всі аспекти життя Римської імперії. На початку IV століття християнство трансформувалось із форми протесту пригноблених верств у офіційно визнану релігію, що набула домінуючого становища.

Хоча християнство виникло в контексті античної культури, воно суттєво відрізнялось від неї, проте успадкувало певні її елементи, особливо в етичній сфері. Система основних моральних проблем і виділення чеснот як важливих складових морального вдосконалення продовжували античну традицію. Водночас змінилися фундаментальні принципи обґрунтування моралі – від природного розуміння людських чеснот до абстрактно-загальних моральних норм, що мали божественне походження [37].

При дослідженні середньовічної культурної спадщини слід уникати упередженого ставлення до цього періоду, який часто розглядався як просте переривання історичного розвитку. Насправді середньовіччя характеризувалося значними досягненнями, які часто залишалися поза увагою дослідників.

Специфіка середньовічної етики полягає в тому, що замість безособового космосу античності в центрі світогляду постав Бог – абсолютна творча сила з такими атрибутами як незмінність, всезнання, всемогутність і безмежність. Земний світ сприймався як "долина сліз", де земні блага вважались ілюзорними, а зло – всюдисущою реальністю. Християнське приниження земного світу супроводжувалось прославленням його творця та потойбічного світу.

У цій системі координат проблема буття трансформувалась у проблему спілкування людини з Богом, що надавало середньовічній духовності глибоко морального характеру. Людина розглядалась як творіння за образом і подобою

Божою, унікальне й наділене свободою волі. Усі чесноти концентрувались у найвищій любові до Бога як носія моралі і блага. Зло трактувалось як віддалення людини від Бога, а гріховність – як джерело загальної зіпсованості.

Основна проблема середньовічного світовідношення "Бог-людина" визначала розв'язання всіх моральних питань, включаючи проблему зла у створеному благим Богом світі, свободи волі в системі божественного призначення та індивідуальної моральної поведінки.

Домінуюче положення в середньовічній етиці посідало об'єктивно-божественне обґрунтування моральності, розроблене головними ідеологами християнства – Августином Блаженным та Фомою Аквінським.

Августин, найвідоміший серед західних отців церкви, здійснив систематизацію середньовічного світогляду і на цілу епоху вперед створив модель теоретичного розв'язання моральних проблем. Він перейняв у пізньоантичних філософів практично-етичне настановлення як головну мету філософського знання, трансформувавши її відповідно до християнських завдань. Завдяки його теологічним зусиллям моральність набула божественного статусу і втратила орієнтацію на особистісну самотійність.

Вчення Августина є теоцентричним. Бог розглядається як найвище благо, абсолютне блаженство і моральний закон. За Августином, зло не має окремої сутності, а являє собою лише відсутність добра, відхилення від нього. За існуюче у світі зло відповідальна людина з її вільною волею. Вільна воля людини є джерелом можливого морального зла, що дозволило Августину звільнити Бога від відповідальності за зло у світі, зберігаючи при цьому божественне призначення.

Тома Аквінський здійснив наступний важливий крок у розвитку середньовічної етики. На відміну від Августина, який спирався на філософські традиції Платона та неоплатонізму, Аквінат знайшов нове підґрунтя для теологічної етики в системі Арістотеля. Філософсько-етичний досвід Арістотеля допоміг Фомі Аквінському встановити зв'язок між моральною активністю людини та її прагненням до блаженства.

Аквінат посилив роль розуму в моральному житті. Аналізуючи сутність блаженства, він підкреслював специфіку людської природи, пов'язану з розумністю. Блаженство, за його концепцією, полягає в пізнанні Бога. Тома стверджував, що власне людський рівень свободи у вчинках починається тоді, коли в їх детермінації вирішальну роль набуває розум. Водночас він обмежував розум вірою, вважаючи, що для добродесного життя людині необхідна божественна допомога.

Становлення етичного знання в Новий час визначалося двома чинниками: поворотом до особистості як самостійного суб'єкта в моральній ситуації ранньокapіталістичної епохи та зростанням цінності наукового знання в соціокультурних основах буржуазного суспільства.

Вихідною точкою етичних уявлень цього періоду стала критика абсолютизованої релігійної моральності. Людина повинна була керуватися розумом, а освіта і наука мали вирішити як соціальні проблеми, так і проблеми індивідуального існування. Реабілітація самоцінності людської особистості та її раціональної здатності досягнути об'єктивності моральності становила сутність етичної позиції Нового часу.

В основу розгляду моралі було покладено тип раціональності, орієнтований на концепцію природного порядку. "Природні" індивіди розглядались як носії органічно притаманної їм свободи, а їхня добродесність – як раціонально досягнутий природний імпульс самозбереження. У цьому напрямку розвивались етичні позиції Бекона, Декарта, Спінози та інших мислителів. Результатом такого зведення предмета етики до натуралістичного прояву природного стало поєднання етичної думки з антропологією та психологією.

Етика Нового часу відображала суперечливість моральної ситуації буржуазного суспільства – антагонізм індивідуального та суспільного. Мораль обґрунтовувалася як засіб об'єднання індивідів у солідарну асоціацію, вирішення реальних антагонізмів завдяки активності людського розуму.



Особливе місце в історії етичної думки посідає етика німецької класичної філософії, особливо концепція Іммануїла Канта. Головна заслуга Канта полягає в спробі виявлення загальних, необхідних характеристик моралі як такої. Він намагався теоретично обґрунтувати правомірність аналізу моралі як автономного феномена, не виведеного ні з чинників людського буття, ні з позалюдського онтологічного джерела.

Кант розглядав людину як носія "натуральної природи" і моральної свідомості, що протистоять одне одному. На відміну від попередніх теорій, де моральні закони виводилися з досвіду, ідеї або божественної волі, Кант стверджував, що людині апіорно (до досвіду) дано ідею морального закону як факт розуму. Природне єство людини та її чуттєво-природні потреби часто протидіють моральному закону, тому моральний стан досягається не завдяки природі, а всупереч їй.

Отже, середньовічна етична думка, хоч і була занурена в християнський теологічний світогляд, актуалізувала проблему особистісного визначення моральності. Саме в середньовічній традиції розвинулась ідея відповідальної особистості, що вільно обирає шлях до спасіння чи загибелі. Ця концепція, трансформуючись через епоху Відродження і Новий час, стала важливим елементом сучасної філософської етики [38].

У сучасній філософії концепція морального суб'єкта, успадкована від середньовічних мислителів, набула нового змісту. Якщо в середньовіччі моральність людини визначалась її відносинами з Богом, то сучасна етика зосереджується на індивідуальній відповідальності та автономній моральній свідомості. При цьому сучасна філософія зберігає розуміння морального закону як того, що перевищує природні схильності людини, що було важливим елементом середньовічної етики.

Трансформація середньовічної концепції свободи волі призвела до сучасного розуміння моральної автономії. Поняття благодаті, що було центральним у середньовічній етиці, трансформувалось у концепцію морального самовдосконалення. Сучасна етика, як і середньовічна, продовжує розглядати

моральність як щось, що вимагає постійних зусиль і подолання природних схильностей, але вже без опори на божественне втручання.

#### **4.2. Актуальність середньовічної етики для вирішення сучасних моральних проблем**

У сучасному контексті зростає актуальність етичних питань, які поєднують глобальні проблеми людства з індивідуальним моральним розвитком, інтегруючи загальнолюдські цінності в особистісні переживання.

Наукова здатність аналізувати моральні явища викликає нині певний скептицизм, включаючи теоретичні дослідження та спроби формулювання визначень. Серед дослідників, які розглядають етику з ціннісної перспективи, спостерігається тенденція до відмови від наукового підходу до моралі та отриманих у такий спосіб знань, натомість відбувається переорієнтація на етичні цінності як засіб адекватного відображення сутності моралі.

Дослідження процесів інтерналізації моральних цінностей переміщується у сферу відтворення цього процесу. Безпосередній моральний вплив через проповіді чи есе вважається адекватним способом трансляції моральних цінностей [39]. Спираючись на емпіричні знання про особливості моральності, закріплені в ціннісних орієнтирах, науковці переважно концентруються на виявленні взаємозв'язків між моральними цінностями та моральною поведінкою.

Спроби відійти від пояснення моралі через неморальні фактори та звернення до цілісного вираження моральності в діях людини веде до асоціативного відображення моральної специфіки через її безпосередні вияви в повсякденному житті. Центальною для цього наряду залишається ідея адекватного відтворення моралі чи, як частіше формулюють його прихильники, представлення морального через моральні засоби.

Потребує осмислення той факт, що виведення особливостей моралі з моральних першоджерел, тобто з етичних цінностей, окрім врахування історичного досвіду, в якому вони закріплені, та особистого досвіду, в якому вони існують, передбачає наявність механізму їх активації, оживлення, і тут першочергове значення має питання про способи цього процесу.

Незважаючи на очевидність загальнолюдського характеру моральних цінностей, вивести цю універсальність із самих моральних цінностей так само неможливо, як неможливо пояснити їх засвоєння особистістю лише через інтеріоризацію. Проблема полягає не тільки в тому, що такий підхід до "впровадження" моральних цінностей у свідомість індивіда орієнтований на нетворчий процес і фактично є нічим іншим, як маніпуляцією його свідомістю, навернення його до чужої віри.

Навіть при найвитонченіших асоціаціях і прихованому моралізаторстві ці цінності залишатимуться чужими для реципієнта доти, доки не запрацює механізм, завдяки якому ці моральні цінності формувалися. Але де гарантія, що пропоновані для відтворення моральні операції забезпечені таким механізмом? Коли взяти до уваги, що початкове уявлення про моральність базується на її безпосередньому вираженні в досвіді, на рівні індивідуального морального розвитку проповідника, апелює до конкретної індивідуальної форми буття, то де підстави для взаємодії і в чому її сенс? Можливо, у тому, що цінності стали реальністю? Але де гарантії, що самі цінності будуть адекватно сприйняті, включаючи їх проповідника, що вони не перетворяться, як це було з інтерпретаціями "золотого правила", з мірила людяності на постулати Санчо Панси, який побачив цінність у шоломі Мамбріна лише уявивши його мискою для гоління?

Такі трансформації відбуваються тому, що для зазначеної інтерпретації необхідно щонайменше... розуміти Дон Кіхота. Неможливо заперечувати думку прихильників цього напряму про те, що в моральних взаємодіях має місце особливе розуміння, яке базується на співпереживанні. Варто зауважити, що осмислення механізму цього процесу можливе лише на науковому рівні аналізу.

Серед найвищих і абсолютних моральних цінностей, які реалізуються в індивідуальному світі особистості, є любов, унікальну своєрідність якої можна висловити лише через відтворення її конкретної, неповторної специфіки. Але саме так відкривається розумінню підхід до наукового пізнання. Розкрити іншій людині сутність власного почуття, домогтися його розуміння на рівні

переживання, пізнати його – це відрізняється від гносеологічного розуміння пізнання.

Сприйнятливість відтворюваного образу любові залежить не лише від способу її представлення, але й від особливостей реципієнта. Тут залежність його сприйняття визначається не стільки зацікавленістю, освіченістю чи інформованістю про любов, скільки від особистого досвіду. Сам індивідуальний досвід, рівень розвитку емоційної сфери свідчать про певну здатність більш загального характеру, яка корениться в основах людської природи, її відносинах зі світом.

Саме в контексті таких відносин індивідуальне переживання почуття або ж його недоступність для особистості отримують пояснення з точки зору його сприйняття іншими. Стає зрозумілим, чому це можливо у формі співпереживання. Отже, питання виходить за межі конкретного прояву почуття, потребує визначення специфіки відносин, які його породжують [40].

Емпіричний аналіз приводить до висновку, що кожний має свою любов, але не може пояснити її сутність і причини її недоступності для всіх. Ототожнення гуманізації етики з її "екзистенціалізацією" не наближає нас до вирішення вічного питання про рівність людей у їхньому моральному, істинно людському вимірі. Серед різних аспектів цього питання є й такий: чому любов розподіляється так нерівномірно не тільки між конкретними людьми, але й між епохами? Постулати на кшталт "якою мірою міряєте..." не дають відповіді на питання "чому?".

У розвитку західної філософсько-етичної думки посилюється тенденція до пошуку спільного підґрунтя моральних цінностей, джерела, що живить різноманітні прояви людського універсуму. У працях Е. Фромма таким універсальним началом, що розширює межі людської спільноти до планетарного буття, виступає любов. У осмисленні любові автор вбачає відповідь на всі проблеми людського існування. З цих позицій обґрунтовується необхідність змін соціальної структури, розглядається механізм подолання відчуження. Варто зазначити, що всі аргументи, так само як і визначення критерію істинності

людських цінностей, пов'язані з аналізом людських відносин на рівні їхньої моральної форми – "справді людського спілкування".

Відкладаючи осторонь традиційну донедавна оцінку цієї концепції як абстрактно-антропологічної, розглянемо, з чим пов'язане звернення до загального людського існування – до відносин: справді людських і несправжніх, формалізованих, анонімних, функціональних або ж, як їх сьогодні визначають, рольових. Розглядаючи любов як особливий спосіб ставлення людини до світу й до іншої людини, Е. Фромм абсолютизує в ній родову, іманентну людському розвитку потребу "відноситися", розкрити Марксом у безпосередності її прояву в способах освоєння людиною дійсності, серед яких і моральний спосіб освоєння.

Для наших міркувань щодо наукових методів визначення моральних цінностей цей приклад важливий як свідчення того, що продуктивні пошуки пояснення моральних цінностей реалізуються переходом в іншу площину, яка дозволяє наочно представити специфічно людське ставлення до світу. На цьому рівні особливості морального постають об'ємно, відкриваються для аналізу з опорою на закономірності їх прояву в суперечливій вірогідності. Таке осягнення морального недоступне емпіричному аналізу.

З багатого матеріалу з цієї теми, який міститься в праці В. Франкла "Людина в пошуках смислу", особливий інтерес становить те, як у процесі розробки конкретних методик психотерапії для подолання екзистенційного вакууму, пов'язаного з втратою сенсу життя, Франкл, учений екзистенціальної орієнтації, виходить за межі її основної тези – "існування передуює сутності". Він розширює межі екзистенціалізму, долаючи при цьому закладені в ньому обмеження для проникнення в людську природу сенсу життя.

У цьому контексті важливим видається процес, у якому пошуки шляхів і методів усунення дефіциту сенсу людського існування, здавалося б, обмежених рамками індивідуального буття й тому гранично конкретних, розширюються до масштабів Всесвіту, як тільки цей сенс усвідомлюється як людський, а його аналіз переміщується на сутнісний рівень.

Аналізуючи умови, що уможливлють спробу самогубства, Франкл доходить висновку, що "уявити це можливо у випадку, якщо людина як така – або якщо вона нею вже перестала бути; це принаймні було спочатку – прагне знайти у своєму житті сенс і реалізувати його" [41]. Таким чином, перед нами приклад того, як емпіричний аналіз, безумовно доцільний при розробці подібних методик, відкриває шлях науковому аналізу, коли виникає необхідність заглиблення у вивчення явища, пов'язаного з проблемами людського буття.

Моральна проблематика, визначаючи предмет дослідницького інтересу і відповідні йому методи аналізу, зумовлює й фундаментальну зміну його спрямованості. "Вершинна психологія, яка включає у своє поле зору прагнення до сенсу", представляє собою координати, що відкриваються логіці аналізу. Їх можна підкріпити словами Гете про те, що, "приймаючи людину такою, якою вона є, ми робимо її гіршою; приймаючи ж її такою, якою вона повинна бути, ми спонукаємо її стати такою, якою вона може бути".

Викладене дає підставу для висновку, що тенденція вітчизняної етики до протиставлення емпіричного аналізу моральних цінностей (відтворення їхньої своєрідності в безпосередності її вираження в життєдіяльності індивіда, в існуванні) науковому аналізу перспективна лише в аспекті критичного переосмислення етичних знань про моральне, які не підтверджуються практикою.

Розвиток цієї тенденції не містить у собі можливостей для розв'язання проблем методологічного характеру, серед яких основною є проблема методів наукового визначення моральних цінностей. Апеляція до індивідуального існування у своїй претензії на метод аналізу моральних цінностей обмежена живою безпосередністю морального почуття, неповторно індивідуального, унікального переживання моральних цінностей.

Оскільки виявлення їхньої сутності лежить за межами індивідуального досвіду, а отже, можливе лише на рівні аналізу їхнього генезису та еволюції, досягнутого при з'ясуванні їхньої специфіки в контексті розробки проблеми людини, то пропонований підхід, виключаючи загальне – підставу для

визначення цінностей як моральних, позбавляється критеріїв у визначенні їх наявності, рівня прояву в існуванні індивіда, можливості пізнання суспільної, духовної природи почуттів, пояснення співпереживання як механізму морального відношення.

Справа, таким чином, полягає не в тому, що теоретичний аналіз моральних цінностей неспроможний, а в рівні, на якому він здійснюється. Тут доречно повторити давно відому й досі шановану філософами думку, що особистість усвідомлює себе стосовно суспільства, в якому живе, і стосовно людства, до якого належить. Видається, що її моральне самопочуття та пошуки виходу, способів подолання екзистенційного вакууму й виступають силами, що спонукають сьогодні екзистенціальну філософію до перегляду низки теоретико-методологічних положень, зокрема й того, що становить її основу.

Очевидно, усвідомлення істини, що забуття сутності людської також має серйозні наслідки, як і забуття буття, стає поворотним моментом у розвитку дослідницької думки, схильної до гуманістичної ідеї оздоровлення людства ним же породженими цінностями. І цілком чітко простежується закономірність, з якою в безпосередній реалізації моральних цінностей у життєдіяльності індивіда проявляється його людська сутність [42]. Ця очевидність розгортається сьогодні в напрямі дедалі глибшого вкорінення моральних цінностей в основу проблематики суспільно-історичного розвитку, усвідомлення їхнього іманентного людському розвитку характеру, визначення їх як загальнолюдських цінностей.

Вирішення питання про методи їх наукового визначення має здійснюватися в параметрах зв'язку людини та людства, існування та сутності. Розкриття механізму, завдяки якому втілюється виражений у моральних цінностях зв'язок між існуванням індивіда та його людською сутністю, постає як першочергове завдання при теоретичній розробці методів наукового визначення моральних цінностей у їхньому зв'язку з нормативним характером моральної свідомості.

Розробка цієї проблематики вітчизняною етикою ведеться давно і в різних напрямках, але попри всі відмінності у висновках спільним є підхід до моралі як до освоєння людиною дійсності. Це дає підстави говорити про цілий напрям в етичній науці, відмінний від раніше розглянутої орієнтації.

Гуманістичний пафос, що спрямовує дослідницьку думку на захист "морального життя", "забутого буття", проявився в етиці давно. Він був тим первинним імпульсом переосмислення етичних знань, з якого й розпочалася наукова розробка проблеми моральних цінностей. При цьому важливо підкреслити й принципове значення орієнтації на сходження від конкретного до абстрактного, яка відбувалася в цей період.

Не менш важливою подією для розвитку етичної науки стало звернення до проблеми моральних відносин. Так відбувалася принципово нова постановка проблеми діяльнісної сутності моралі, яка кардинально змінила уявлення про її специфіку й методи наукового визначення останньої.

Не можна сказати, що цей процес був усвідомлений у своєму значенні з перших же кроків становлення проблеми. Скоріше, як уже зазначалося, спільне виявилось в різних напрямках її розробки через звернення до безпосереднього вираження моральності в життєдіяльності людей.

Емпіричний аналіз не вичерпує методологічних проблем. Попри всю його спрямованість проти свавілля "мислячої голови", викривальної сили повсталого проти "забування" буття, очевидної сьогодні невідповідності постульованого в абстракціях мисленнєвого загального реальній картині розсупільненого, окремого існування, емпіричний аналіз не може пояснити навіть власну актуалізацію інакше, як звертаючись до напрацьованого на сутнісному рівні пізнання. Слід підкреслити, що процес емансипації людської індивідуальності, який стимулює сьогодні розвиток етичної думки, не отримав ще достатнього відображення в етиці саме через обмежені можливості емпіричного аналізу.

В окремих дослідженнях триває розробка теоретико-методологічних аспектів окреслених проблем, і це становить поки що їхні відмітні концептуальні особливості. У розвитку цих досліджень прослідковується їхня залежність від



діяльнісного підходу до моралі. Відхід від категоріальної системи в її гносеологічному обґрунтуванні та звернення до моральних цінностей у пошуках способу адекватного відтворення в теорії специфіки моралі здійснюється в цих дослідженнях у контексті розробки в них же запропонованого визначення моралі як способу освоєння людиною дійсності.

Закладені таким чином основи нового напрямку у вивченні моралі розвинулися в дослідженні таких глобальних проблем, як співвідношення добра і зла, проблема всеісторичного характеру моралі, моральних відносин, сенсуалізму в етиці й почуттів у моральності. В цьому, ймовірно, й полягає головний аргумент на користь визнання за принципом діяльнісного підходу до моралі основоположного методу наукового визначення моральних цінностей.

Як бачимо, розуміння моралі і, відповідно, підхід до неї відкривають різні можливості для її вивчення етикою, а також різне трактування етики як науки. Сьогодні, коли значення моральності для нормального самопочуття людини виявляється у зв'язку з гострим дефіцитом таких істинно людських цінностей, як совість, сенс життя, почуття власної гідності, обов'язку та інших складових самодостатнього світу особистості, розкривається їхнє значення для розвитку людства в цілому, стає очевидним, що моральність не може бути зведена до виконання людиною правил поведінки.

Тим більше, що самі правила вказують на певні норми й потребують серйознішого обґрунтування їхньої своєрідності, ніж те, що виводиться з потреб суспільної практики людей. Покладені на особистість таким чином обов'язки недосконалі тим, що перетворюють мораль на засіб приборкання індивіда, передбачають цю необхідність як визначену наперед, виходячи з припущення, що людський індивід за природою антисуспільний. І лише діючи згідно з правилами, виробленими суспільством, індивід стає суспільною істотою.

Навряд чи необхідно розкривати витoki такого спрощеного розуміння суспільної сутності людини та її реалізації у відносинах із суспільством [43]. Побудоване на кількісному вимірі суспільності людини, поза її якісною визначеністю, що реалізується в творчій діяльності й тому ґрунтується на

творчому потенціалі індивідуальності, таке розуміння суспільності виключає з моралі можливість творчої участі індивідів, утверджує мораль підкорення, яка знеособлює людину, пропонує моралізаторство всупереч своєрідній моральній діяльності людини.

Подолання таких уявлень про мораль, які спростовуються сьогодні самим життям, стало відправним пунктом у розвитку етики. Вивчення природи моральних норм, їх виникнення і значення в житті людини, їхнього зв'язку з моральними цінностями – ці та інші подібні питання, пов'язані з аналізом специфіки моральної свідомості, обумовили розвиток другого напрямку в сучасній етиці.

**Висновки до розділу 4.** Таким чином, розглянута моральна проблематика демонструє, що сучасна етика розвивається у двох основних напрямках: перший зосереджений на безпосередньому відтворенні моральних цінностей через індивідуальний досвід та переживання, а другий - на науковому аналізі моралі як способу освоєння людиною дійсності. Емпіричний підхід, попри його важливість, має обмеження і не може повністю пояснити природу моральних цінностей без звернення до сутнісного рівня аналізу. Діяльнісний підхід до моралі відкриває ширші можливості для розуміння моральних цінностей у їхньому зв'язку з людською сутністю та суспільно-історичним розвитком. Моральність неможливо звести лише до виконання правил поведінки - вона потребує глибшого обґрунтування своєрідності та розуміння її як творчого процесу самореалізації особистості у відносинах із суспільством.

## ВИСНОВКИ

Проведене дослідження соціально-філософських та етичних концепцій Середньовіччя дозволяє сформулювати такі висновки. Середньовічна епоха стала фундаментальним періодом у розвитку філософської думки, заклавши основи сучасних моральних та соціальних концепцій. Формування ключових уявлень про справедливість, моральний обов'язок та співвідношення віри і розуму визначило подальший розвиток європейської цивілізації.

Синтез релігійних та філософських традицій створив унікальну систему етичних цінностей, що знайшла відображення в правових системах, соціальних інститутах та нормах поведінки, які частково зберігають свою актуальність до сьогодні.

Концепції духовності та моральної відповідальності середньовічних мислителів сформували основу для розуміння соціальних відносин та етичних норм, визначивши трактування людської гідності, свободи волі та відповідальності перед суспільством.

Філософські пошуки розуміння природи людської душі та її взаємодії з божественним началом створили підґрунтя для подальшого розвитку гуманістичних ідей та антропоцентричного світогляду.

Взаємозв'язок між релігійними догматами та раціональним пізнанням, що розроблявся середньовічними мислителями, став важливим етапом у формуванні наукової методології та системи освіти.

Адаптація філософських концепцій до конкретних історичних умов середньовічного суспільства демонструє гнучкість етичних систем та їхню здатність трансформуватися відповідно до суспільних потреб. Середньовічні уявлення про вищу справедливість і доброчесність заклали основу для розвитку громадянського суспільства та правової держави в пізніші періоди європейської історії.

Комплексний аналіз філософських ідей Середньовіччя свідчить про їхній значний вплив на формування світогляду європейської цивілізації, особливо в питаннях етики, права та соціальної організації.

Отже, проведене дослідження підтверджує, що соціально-філософські та етичні концепції Середньовіччя не лише відіграли ключову роль у формуванні європейської інтелектуальної традиції, але й зберігають свою актуальність для аналізу сучасних етичних та соціальних викликів. Розуміння цієї історичної спадщини дозволяє краще осмислити еволюцію суспільної свідомості та її значення в сучасному світі.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Августин Аврелій. Про град Божий / пер. з лат. В. Шовкуна. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 848 с.
2. Бабич Н. М. Історія середньовічної філософії // Філософія та етика Середньовіччя: колективна монографія. Київ : Наукова думка, 2021. С. 15-47.
3. Білан І. Ю. Християнська етика в середньовіччі: теорії та погляди // Етичні концепції доби Середньовіччя. Чернівці : ЧНУ, 2021. С. 101-123.
4. Бичко І. В. Нариси з історії філософії: У 2 т. Т. 1. Київ : Либідь, 1994. С. 126-130.
5. Бойко І. В. Моральні аспекти філософії Середньовіччя // Середньовічна думка: мораль і філософія. Львів : Інститут гуманітарних наук, 2022. С. 89-117.
6. Бондаренко І. В. Християнські вчення та моральні концепції середньовіччя // Філософські традиції християнства. Київ : КУ, 2020. С. 77-99.
7. Василенко І. В. Соціальні погляди середньовічних мислителів // Мислителі середньовіччя: соціальний вимір. Київ : КНЕУ, 2020. С. 63-88.
8. Ведякін О. Г. Християнська етика та соціальна філософія в епоху Середньовіччя // Філософія епохи віри: збірник праць. Одеса : Фенікс, 2019. С. 23-58.
9. Гільйом Овернський. Про моральну та політичну філософію / пер. з лат. А. Животка. Київ : Центр європейських гуманітарних студій, 2003. С. 37-45.
10. Гончаренко О. М. Релігійні концепції середньовіччя: етичний вимір // Середньовічна етика: духовні основи. Дніпро : ДНУ, 2020. С. 109-141.
11. Горбач О. М. Моральні та філософські концепції середньовіччя // Мораль і розум: середньовічна традиція. Львів : ЛНУ, 2020. С. 65-93.
12. Гриневич Ю. П. Християнська мораль і соціальна думка в середньовіччі // Філософія віри: збірник наукових праць. Київ : Освіта, 2020. С. 132-165.

- 13.Дзюбенко В. М. Вчення святого Августина: моральний та соціальний контекст // Св. Августин і доба середньовіччя. Одеса : ОНУ, 2022. С. 51-83.
- 14.Дудка І. І. Антропологія Середньовіччя: християнський аспект // Антропологічні виміри християнства. Київ : Літера, 2021. С. 70-98.
- 15.Євдокимова І. А. Християнські моральні вчення в Середньовіччі // Християнська етика та її розвиток. Львів : ЛНУ, 2022. С. 113-137.
- 16.Єфремов О. М. Етика та моральні принципи середньовіччя // Моральні коди християнства. Київ : Фенікс, 2022. С. 58-82.
- 17.Іванова Т. О. Соціально-філософські концепції епохи Середньовіччя // Суспільна думка в середньовічній Європі. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 91-120.
- 18.Кисельова Л. М. Етика Середньовіччя: вчення та їх значення // Моральна філософія Середньовіччя. Львів : ЛНУ, 2020. С. 102-129.
- 19.Коваленко О. В. Соціально-філософські погляди середньовічних мислителів // Філософські студії доби віри. Харків : ХДАДМ, 2022. С. 47-76.
- 20.Козак С. М. Філософія та етика середньовіччя: теорії та реалії // Середньовічна етика: збірка досліджень. Київ : Академія, 2021. С. 138-167.
- 21.Краєвська І. М. Філософія середньовіччя // Історія філософії: середньовічна доба. Київ : Либідь, 2020. С. 11-39.
- 22.Левченко О. В. Соціальні теорії в середньовіччі // Мораль і суспільство в епоху віри. Львів : ЛДУ, 2022. С. 121-149.
- 23.Логвин О. М. Філософія та етика в контексті середньовічного християнства // Християнський світогляд і мораль. Харків : ХУ, 2020. С. 45-73.
- 24.Лосєв А. Ф. Ідеї етики в епоху Середньовіччя // Філософські джерела моралі. Одеса : Астропринт, 2021. С. 54-86.
- 25.Мельник А. В. Моральні теорії середньовіччя: аналіз // Середньовічна моральна думка. Черкаси: ЧНУ, 2021. С. 88-114.

- 26.Микитенко С. М. Філософія та етика у середньовіччі: історичні аспекти // Етапи формування моральної філософії. Харків : ХНУ, 2022. С. 101-132.
- 27.Михайлов В. А. Філософія Середньовіччя: концепції, ідеї, постаті // Історичний контекст філософії віри. Львів : Світ, 2021. С. 73-105.
- 28.Назаренко М. В. Релігійна етика в середньовіччі // Основи християнської етики. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2021. С. 60-92.
- 29.Панченко Л. О. Релігія та мораль у середньовіччі // Духовність і мораль у Середньовіччі. Запоріжжя : ЗДУ, 2020. С. 99-129.
- 30.Петренко М. В. Філософські концепції етики в середньовіччі // Історія філософських вчень. Київ : Академія, 2021. С. 56-84.
- 31.Петренко О. В. Соціально-філософські теорії середньовіччя // Суспільна мораль у середньовіччі. Київ : Академія, 2020. С. 104-137.
- 32.Петровська І. О. Християнська мораль у контексті середньовіччя // Християнська філософія: моральні виміри. Харків : ХНУ, 2022. С. 80-111.
- 33.Попович В. В. Соціальна філософія Середньовіччя // Середньовічна соціальна думка. Київ : Вища школа, 2022. С. 33-61.
- 34.Романова М. В. Ідеї соціальної справедливості в середньовіччі // Філософія справедливості у християнстві. Київ : КМЦ, 2021. С. 49-72.
- 35.Сидоренко О. В. Ідеї справедливості та моралі в середньовіччі // Моральний порядок Середньовіччя. Чернівці : ЧНУ, 2021. С. 119-142.
- 36.Соколов В. М. Етика і філософія в Середньовіччі // Філософські виміри епохи віри. Луцьк : ЛНТУ, 2021. С. 65-93.
- 37.Степаненко О. М. Філософія та мораль Середньовіччя // Християнська етика в історії. Одеса : Астропринт, 2020. С. 91-116.
- 38.Тарасевич А. М. Етика Середньовіччя та її вплив на сучасну філософію // Моральна традиція і сучасність. Харків : ХНУ, 2020. С. 142-170.
- 39.Шаповал О. В. Моральні аспекти середньовічної філософії // Етичні вчення європейського Середньовіччя. Одеса : ОНУ, 2021. С. 110-139.
- 40.Шевченко В. В. Моральні вчення середньовіччя: аналіз концепцій // Історія моралі в європейському контексті. Черкаси : ЧНУ, 2019. С. 78-106.

- 41.Шевченко О. Л. Соціальні теорії та моральні вчення в середньовіччі // Моральна філософія в історичному розвитку. Харків : Основа, 2020. С. 112-145.
- 42.Чернявська Л. О. Ідеї справедливості в середньовіччі // Етична думка середніх віків. Харків : ХНУ, 2022. С. 100-128.
- 43.Захарченко В. А. Роль релігійних вчень у формуванні моральних норм середньовіччя // Мораль і віра: середньовічний вимір. Київ : Техніка, 2020. С. 51-84.



## ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Арист. – Аристотель
2. Авг. – Аврелій Августин
3. Біблія – Святе Письмо
4. БФ – Благодісна філософія
5. ВЗ – Ветхий Заповіт
6. ГФ – Гуманістична філософія
7. ДФ – Догматична філософія
8. ЄС – Європейське суспільство
9. КФ – Католицька філософія
10. МФ – Монастична філософія
11. НЗ – Новий Заповіт
12. ПФ – Патристична філософія
13. СФ – Схоластична філософія
14. СЗ – Середньовічне законодавство
15. ТФ – Теоцентрична філософія
16. ФФ – Феодальна філософія